

บทที่ 5

พื้นที่ความสัมพันธ์เชิงสังคม

ในบทที่แล้ว ตัวแบบของความเป็นชายอย่างพระอภัยมณีแสดงให้เห็นว่าความเป็นชายในพื้นที่ความสัมพันธ์ชาย/หญิงนั้นขึ้นอยู่กับผู้หญิงเป็นผู้กำหนด ความเป็นชายถูกวัดด้วยความเจ้าชู้ หรืออีกนัยหนึ่งคือความสามารถในการเกี้ยวผู้หญิง ขณะที่ความเป็นหญิงอยู่ที่ความเป็นเมียและความเป็นแม่ นั้นเท่ากับว่าบทบาทของผู้กระทำ/ผู้ถูกระกระทำหรือฝ่ายรุก/ฝ่ายรับถูกกำหนดอย่างชัดเจนตายตัว อำนาจที่เหนือกว่าของผู้ชายชั้นสูงเป็นสิ่งที่มองเห็นได้ชัดเจนในพื้นที่ความสัมพันธ์เชิงบุคคลนี้ แต่ในพื้นที่ความสัมพันธ์เชิงสังคมบทบาทของฝ่ายรุก/ฝ่ายรับน่าจะเป็นไปตามบรรทัดฐานเดียวกับพื้นที่แรก ซึ่งตัวละครฝ่ายชายและหญิงส่วนใหญ่ในพระอภัยมณี ก็อยู่ในกรอบบรรทัดฐานทางเพศแบบนี้ เช่นนางเงือก ศรีสุวรรณ นางเกษรา ลินสมุทร สุดสาคร เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม ยังมีตัวละครหญิงหลายตัวที่มีบทบาทในพื้นที่การเมืองและการศึกสงคราม ทำให้ประเด็นเพศสถานะในพื้นที่ความสัมพันธ์เชิงสังคมของพระอภัยมณีน่าจะแตกต่างจากในพื้นที่ความสัมพันธ์เชิงบุคคล

ผู้หญิงในพื้นที่ของผู้ชาย: เพศสถานะถูกกำหนดจากบทบาท

นางละเวงปฏิเสธการขึ้นครองเมืองลังกาด้วยเหตุผลว่า “การนครควรคู่กับผู้ชาย” (สุนทรภู่, 2529, น. 313) และเมื่อนางวาลีมาถวายตัวก็ได้รับคำตอบจากพวกขุนนางว่า “พวกเสนาว่าทหารใช้การหญิง” (สุนทรภู่, 2529, น. 256) การเมืองและการทหารเป็นเรื่องของผู้ชาย ผู้ชาย สมควรเป็นผู้นำ เพราะผู้ชายมีเหตุผล คำกล่าวเหล่านี้เป็นที่คุ้นเคยและเชื่อว่าเป็นจริงพื้นที่ภายนอกจึงเป็นพื้นที่ของผู้ชาย เหล่านี้เป็นบรรทัดฐานทางเพศที่ถูกเชื่อและถือเป็นหลักปฏิบัติมาเป็นเวลานาน พระอภัยมณีก็ปรากฏคำกล่าวที่สื่อถึงบรรทัดฐานแบบนี้เช่นเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตาม ดังที่กล่าวในบทที่แล้ว สงครามต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นดูผิวเผินอาจเป็นสงครามระหว่างเมือง และพระอภัยมณีมีเหตุต้องอยู่นอกสนามรบเกือบทุกครั้ง แต่แท้จริงแล้วศึกสงครามที่เกิดขึ้นเป็นสงครามชิงตัวพระอภัยมณี บรรดาผู้หญิงที่แย่งชิงพระอภัยมณีนั้นเป็นฝ่ายออกต่อสู้เพื่อแย่งชิงตัวพระอภัยมณี และในท้ายที่สุด แม้พระอภัยมณีจะไม่ได้ทำศึกก็สามารถยับยั้งขยายอำนาจทางการเมืองออกไปได้

พระอภัยมณียังอยู่ในฐานะกษัตริย์ผู้มีอำนาจสูงสุดแม้จะเป็นผู้ถูกแย่งชิงตัวไปมากก็ตาม ชัยชนะในการรบแต่ละครั้งมิได้มาจากฝีมือของพระอภัยมณีก็จริง แต่พระอภัยมณีกลับได้ผลประโยชน์เกือบทั้งหมด แม้ในบางกรณีผลประโยชน์จะไม่ได้มาในรูปแบบของบ้านเมืองก็ตาม เช่นในช่วงของการแย่งชิงระหว่างยักษ์กับนางเงือก พระอภัยมณีได้ลูกซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการช่วยเหลือการศึกครั้งหลังๆ สินสมุทรและสุดสาครมีส่วนช่วยให้พระอภัยมณีชนะศึกและขับขยายอาณาจักรออกไปได้

ด้วยเหตุที่ตัวละครฝ่ายหญิงเป็นผู้ช่วงชิงตัวพระอภัยมณี ในศึกต่างๆ ที่เกิดขึ้นจึงมีนางกษัตริย์หลายต่อหลายตัวออกมาร่วมต่อสู้และเข้ามามีบทบาททางการเมืองในเรื่องอย่างโดดเด่นกล่าวคือ นางสุวรรณมาลีออกช่วยสินสมุทรรบกับอุศเรน ส่วนในศึกเมืองผลึกและในศึกเมืองลังกา นางเป็นผู้คุมทัพออกรบเอง ส่วนนางละเวงขึ้นครองเมืองลังกาและนำทัพออกรบเช่นกัน ทั้งยังมีตัวละครหญิงชั้นสูงอื่นอีกหลายตัวที่รู้จักศึกสงคราม รู้การต่อสู้และได้ออกมาช่วยตัวเองหญิงทั้งสองรบด้วย ทั้งที่ตัวละครหญิงเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ประพฤติตนอยู่ในกรอบของผู้ถูกกระทำหรือฝ่ายรับเมื่ออยู่ในพื้นที่ความสัมพันธ์เชิงบุคคล แต่กลับสามารถออกมามีบทบาทในพื้นที่การเมืองที่ถือว่าเป็นพื้นที่ของเพศชายได้ เช่นนี้แล้ว การออกมามีบทบาทในพื้นที่ทางการเมืองของตัวละครหญิงเหล่านี้จะสามารถล้มล้างบรรทัดฐานทางเพศตามคำกล่าวข้างต้นได้ ดังที่ได้รับการยกย่องให้เป็น “วรรณคดีที่มีความก้าวหน้าเพราะตัวละครหญิงในเรื่องล้วนแต่มีบทบาททางการเมืองและสงครามเช่นเดียวกับตัวละครชาย หรือที่จริงแล้วตัวละครหญิงได้แสดงความสามารถในการรบมากกว่าฝ่ายชายเสียอีก” (สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร, 2549, น. 73) หรือทว่านี่เป็นเพียงการปล่อยให้ผู้หญิงออกมามีบทบาทในพื้นที่ภายนอกภายใต้เงื่อนไขบางอย่างเท่านั้น เพราะหากพิจารณาการแต่งกายในตอนที่ตัวละครหญิงชั้นสูงออกรบ จะเห็นเงื่อนไขร่วมกันบางประการเกือบทุกครั้งที่ตัวละครหญิงร่วมต่อสู้ในการศึก

นางรำภาว่าไปชู่เธอดูที่	แม้ศึกมีเราได้ช่วยเธอด้วยกัน
แล้วต่างแต่งแปลงกายเหมือนชายชาติ	ใส่เกราะคาดเข็มขัดรัดกระสัน
เหน็บอาวุธยุทธนาสารพัน	ไฟน้ำมันมีสำหรับอยู่กับกาย
ให้ผูกม้ามาประทับสำหรับรบ	เตรียมให้ครบเครื่องอานการทั้งหลาย
เรียกสตรีที่ให้แต่งแปลงเป็นชาย	กับทั้งนายย่องติดตามอดมา
	(สุนทรภู่, 2529, น. 479)
พอเสียงปี่นครั้นครั้นสนั่นก้อง	กลับมาห้องมนเทียรวิเชียรฉาย
รีบจัดองค์ทรงแต่งแปลงเป็นชาย	สะพักสายแสงศรเคียวอนาวาญ
ทั้งสาวใช้ใหญ่่น้อยห้าร้อยเศษ	ต่างแปลงเพศโพกศีรษะเหมือนทหาร

ถือเกาทัณฑ์สันทัดหัดชำนาญ	มากวาทกรรณเตรียมเสร็จเสด็จจร (สุนทรภู่, 2529, น.353)
แล้วโฉมยงทรงเครื่องพิชัยยุทธ์	อย่างบุรุษรัตกระสันให้ถันหาย
ใส่เสื้ออกลิบจีบเอวสำอางกาย	สังวาลสายสร้อยสลัประดับเพชร (สุนทรภู่, 2529, น. 222)

จะเห็นว่าเมื่อตัวละครหญิงที่จะออกรบล้วนแต่ถูกบรรยายว่าแต่งกายเป็นชาย และบรรยายราวกับเป็นเรื่องปกติที่ต้องกระทำเมื่อออกสู่สนามรบ การ “รัตกระสันให้ถันหาย” และ “คาดเข็มขัดรัตกระสัน” แสดงให้เห็นความพยายามในการปรับเปลี่ยนร่างกายของผู้หญิง ซึ่งในที่นี้ยิ่งตอกย้ำให้เห็นว่าร่างกายของผู้หญิงนั้นไม่เหมาะกับการศึกสงคราม ถันหรือหน้าอกซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของร่างกายผู้หญิงต้องถูกรัดไว้ให้แน่นหรือให้ “หาย” การปรับเปลี่ยนร่างกายนี้กลับยิ่งสร้างความชอบธรรมให้กับคติความเชื่อที่ว่าการศึกษาสงครามเป็นเรื่องของผู้ชาย การเข้าสู่พื้นที่สงครามของตัวละครหญิงจึงดูเหมือนเป็นการตอกย้ำบรรทัดฐานทางเพศกรอบเดิมมากกว่า นอกจากนี้ยังมีการแต่งกายเป็นชายของตัวละครหญิงในบริบทอื่นที่เกี่ยวข้องกับการเมืองแต่ไม่ใช่สนามรบอีกด้วย

ต้องตัดศึกเล็กกล้าที่สำคัญ	นางหมายมั่นมุ่งเห็นจะเป็นการ
จึงกลับแกลังแต่งกายเป็นนายทัพ	เหน็บกริชคร่ำด้ามประดับสำหรับทหาร (สุนทรภู่, 2529, น. 304)
แล้วแต่งองค์ทรงเครื่องเรื่องจ้าวรัส	อย่างกษัตริย์บิดุเรศพระเชษฐา
พี่เลี้ยงเหล่าสาวสรรคัลกลยา	ล้วนปรีชาเชิญพระแสงแต่งเป็นชาย (สุนทรภู่, 2529, น. 317)

การแต่งกายออกรบของตัวละครหญิงชั้นสูงและแต่งกายเมื่อขึ้นครองเมืองของนางละเวง ถูกกล่าวถึงว่า “แต่งกายเป็นชาย” ในขั้นต้นย่อมยืนยันถึงความแตกต่างของเครื่องแต่งกายระหว่างเพศชาย/หญิงได้ เครื่องแต่งกายจึงบอกความแตกต่างทางเพศ นางละเวงเมื่อขึ้นครองราชย์ ก็ “แต่งกายอย่างกษัตริย์” หรือเมื่อนางวาลีต้องการกำจัดอุศเรน นางก็แกลังแต่งกายเป็นทหารเข้ามาพุดจนอุศเรนอกแตกตาย ดังนั้นแม้ว่าตัวละครหญิงชั้นสูงจะสามารถเข้ามา มีบทบาทในพื้นที่ทางการเมืองแต่ก็ต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขการแต่งกายเป็นชาย ถึงแม้จะรู้ว่าไม่ใช่ผู้ชายก็ตาม การแต่งกายนี้จึงมิใช่เพื่ออำพรางตัวเป็นผู้ชาย แต่เป็นเสมือนข้อปฏิบัติที่ต้องกระทำมากกว่า ชาวเมืองลังกาอ้อมรู้ดีกว่ากษัตริย์ของตนเป็นผู้หญิงแม้จะแต่งเป็นชายก็ตาม หรืออุศเรนก็รู้ว่าทหารที่เข้ามาพุดเป็นผู้หญิง “แสนระกำซ้ำออกเหมือนตกเหว อีหญิงแลเหมือนเงาะมาเยาะ

หยัน” (สุนทรภู่, 2529, น. 308) การแต่งกายเป็นชายของหญิงชนชั้นสูงจึงเป็นเสมือนหลักปฏิบัติที่ต้องทำเมื่อเข้าไปในพื้นที่ที่เป็นของผู้ชาย เหตุนี้การเข้าไปมีบทบาทในพื้นที่ทางการเมืองของผู้หญิงชนชั้นสูง จึงติดตามมาด้วยเงื่อนไขซึ่งก็คือต้องแต่งกายเป็นชายตามบทบาทที่ตนเข้าไปสวมนั่นเอง

การแต่งกายข้ามเพศถือเป็นการทำทนายบรรทัดฐานหรือกฎเกณฑ์ของสังคม เพราะเป็นการปฏิเสธบรรทัดฐานทางเพศที่สังคมกำหนด แต่ในที่นี้ตัวละครหญิงที่แต่งชายนามออกศึกหรือยามครองเมืองมิได้เป็นการแหกกฎเกณฑ์เพราะการแต่งเป็นชายนั้นถือเป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติ เช่นนั้นแล้วสิ่งที่กำหนดการแต่งกายตามเพศในที่นี้จึงมิใช่อวัยวะเพศ แต่เป็นพื้นที่ที่ตัวละครเข้าไปมีบทบาท บทบาทที่ตัวละครเข้าไปสวมจึงเป็นตัวกำหนดว่าผู้ที่สวมบทบาทนั้นจะมีเพศสถานะใด เมื่อพื้นที่ที่ตัวละครหญิงเข้าไปเป็นพื้นที่ที่ถือว่ามิใช่เพศสถานะชาย ตัวละครหญิงเหล่านั้นจึงต้องแต่งกายตามบทบาทนั้น

การแต่งกายเป็นชายของตัวละครหญิงในเรื่องไม่ได้ถูกจำกัดอยู่เพียงบริบทของการเมืองหรือการศึกษาเท่านั้น แต่ยังมีอีกหลายตอนที่ตัวละครหญิงแต่งกายเป็นชายเพื่ออำพรางตัว เช่น ตอนที่นางเสาวคนธ์หนีการอภิเษก เมื่อมาถึงเมืองวาหุโลมได้ปลอมตัวเป็นฤๅษี ชื่อว่าพระอัคนี เข้าไปในเมือง แต่คนไม่เชื่อว่าเป็นฤๅษีจริง จึงพากันปฏิเสธไม่ยอมรับนับถือ

เมื่อเทศน์ไปไม่เห็นเหมือนเช่นเทศน์	ถือผิดเพศฤๅษีนี้มูสา
เที่ยวลวงล่อพอได้กินสินบุงา	หรือหมายมาเมืองนี้จะตีชิง
บ้างว่าผู้สำแดงจะแปลงเพศ	เสียงสังเกตรูปร่างเหมือนอย่างหญิง
เข้าเหยียบย่านบ้านไหนจัญไรจริง	ชุดดินทิ้งเสียในวนชลธาร

(สุนทรภู่, 2529, น.726)

ข้อสงสัยของชาวเมืองคือเทศน์ไม่เหมือนฤๅษี และฤๅษีเหมือนผู้หญิง ประเด็นแรกคือชาวเมืองสงสัยว่านางเสาวคนธ์ไม่ใช่ฤๅษีจริง ส่วนประเด็นหลังคือ นางไม่ใช่ผู้ชาย แต่เมื่อแสดงอิทธิฤทธิ์ให้เห็น ชาวเมืองก็หมดข้อกังขาและยอมรับนับถือพระฤๅษี การคลี่คลายของเรื่องแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านมีสมมติฐานเบื้องต้นว่าฤๅษีต้องเป็นผู้ชาย เมื่อชาวบ้านเชื่อว่านางเป็นฤๅษีจริง พระอัคนีก็ไม่จำเป็นต้องพิสูจน์ตัวเองในเรื่องความเหมือนผู้หญิงอีก ในแง่นี้แล้วยังเป็นการยืนยันว่าบทบาทในสังคมถูกกำหนดเพศสถานะไว้แล้ว

สิ่งที่น่าสนใจในกรณีของนางเสาวคนธ์อีกประเด็นคือ ทำไมนางเสาวคนธ์ถึงเลือกแปลงเป็นผู้ชาย นางเสาวคนธ์สามารถเลือกแปลงเป็นบทบาทอื่นที่มีเพศสถานะเป็นหญิงก็ได้ แต่นางเลือกปลอมเป็นฤๅษี ถึงแม้ว่านางเสาวคนธ์จะออกเดินทางไปพร้อมกับคนรับใช้และไพร่พลจำนวนหนึ่ง แต่ไม่มีคนที่อยู่ชนชั้นเดียวกันไปด้วย การเดินทางครั้งนี้จึงถือเป็นการเดินทาง

“คนเดียว” ซึ่งการปลอมเป็นชายน่าจะปลอดภัยกว่า เมื่อลองเปรียบเทียบกับตัวละครหญิงอีกตัวในกรณีคล้ายกัน กล่าวคือต้องออกมา “คนเดียว” (พร้อมสาวใช้) จึงเลือกปลอมตัวเป็นชาย เมื่อนางสุวรรณมาลีรู้ว่าพระอภัยมณีจะเข้าหาในคืนนั้น

จึงคิดอ่านการลับกับสาวใช้	ที่ร่วมใจเจ็ดคนพวกคนตรี
ให้ปลอมแปลงแต่งกายเหมือนชายไพร่	แต่ล้วนใส่หมวกกะลาถุงผ้าสี
แล้วโฉมยงทรงแต่งแปลงอินทรีย์	ทำเป็นที่แขกเทศเพศผู้ชาย

(สุนทรภู่, 2529, น. 239)

นางชวนสาวใช้ปลอมเป็นชายทำที่เป็นตรรกะเร็ว น่าสังเกตว่านางไม่ได้ปลอมเพียงคนเดียว แต่มีสาวใช้ถึง 7 คนปลอมตัวติดตามไปด้วย ซึ่งความจริงหากต้องการหลบพระอภัยมณี การปลอมตัวออกไปคนเดียวน่าจะดีกว่าเพราะไม่เป็นจุดเด่น แต่การที่มีสาวใช้ติดตามไปด้วยน่าจะเป็นเพราะการออกจากห้องคนเดียวในเวลากลางคืนเป็นเรื่องไม่สมควรสำหรับผู้หญิงชั้นสูง นางจึงต้องมีผู้ติดตาม แม้ว่าการปลอมตัวเป็นชายอาจเป็นเพราะไม่ต้องการให้พระอภัยมณีจดจำได้ แต่อีกเหตุผลหนึ่งน่าจะเป็นเพราะพื้นที่ที่ออกไปนั้นเป็นพื้นที่ของผู้ชาย จึงน่าจะปลอดภัยกว่าที่จะปลอมเป็นชาย จะเห็นว่าตรรกะในการปลอมตัวของนางเสาวคนธ์และนางสุวรรณมาลีแทบไม่แตกต่างกัน ข้ออ้างของการอำพรางตัวเพื่อความปลอดภัยสำหรับผู้หญิงชั้นสูงเช่นนี้ดูจะกลายเป็นธรรมเนียมในนิยายหรือวรรณคดีที่พบได้ไม่ยาก เมื่อผู้หญิงต้องเดินทางออกสู่โลกภายนอกซึ่งเป็นพื้นที่ของผู้ชายโดยลำพัง (ลำพังที่ว่านี้หมายความรวมถึงลำพังจริงๆ กับลำพังอย่างที่ไม่มีผู้ชายไปคอยพิทักษ์ปกป้อง แต่มีข้าทาสบริวารติดตามไปด้วยไม่ว่าจะเป็นบริวารชายหรือหญิงก็ตาม) ผู้หญิงควรจะแต่งตัวเป็นชายเพื่อรักษาตัวให้รอดพ้นจากอันตรายในโลกภายนอก ขณะที่เมื่อมีผู้พิทักษ์ (พ่อ พี่ชาย สามี บุตร หรือผู้ชายชั้นสูงเดียวกันที่ไม่ใช่บ่าวไพร่) ไปด้วยผู้หญิงชั้นสูงก็ไม่มี ความจำเป็นต้องปลอมตัวเป็นชายแต่อย่างใด เทียบกับตอนที่นางสุวรรณมาลีออก ล่องเรือเที่ยวกับพระบิดา หรือนางเสาวคนธ์เมื่อออกเดินทางมากับสุตสาครและหัสไชย นางกษัตริย์ทั้งสองก็ไม่มี ความจำเป็นต้องปลอมตัว ในแง่นี้โลกภายนอกจึงเป็นโลกที่อันตราย สำหรับผู้หญิงและเป็นโลกที่เหมาะสมกับผู้ชายเท่านั้น ซึ่งหากผู้หญิง(ชั้นสูง) จะเข้าไปลำพังต้อง เปลี่ยนเพศสถานะเป็นชายเสียก่อน (โดยการปลอมตัวเป็นชาย)

กล่าวได้ว่าเงื่อนไขของการแต่งกายเป็นชายของนางกษัตริย์ในกรณีเพื่ออำพรางตัวนี้ ก็ยังเป็นสถานการณ์ที่ไม่แตกต่างกันคือเมื่อนางต้องเข้าสู่พื้นที่ของผู้ชาย ซึ่งในที่นี้คือโลกภายนอก หากไม่มีผู้ชายที่จะปกป้องพิทักษ์ไปด้วย ผู้หญิงชั้นสูงจะต้องปลอมตัวเป็นผู้ชายยามออกเดินทางสู่โลกภายนอก ซึ่งในกรณีนี้ก็ไม่ว่าจากกรณีที่ผู้หญิงชั้นสูงเข้าสู่พื้นที่การเมืองเท่าใด

นัก หากมองในแง่ที่ว่าพื้นที่การเมืองและพื้นที่ภายนอกล้วนแล้วแต่เป็นพื้นที่ที่ถูกกำหนดให้เป็นของผู้ชาย ดังนั้นถึงแม้ผู้หญิงชั้นสูงจะสามารถเข้าไปมีบทบาทในพื้นที่ของผู้ชายได้มากแค่ไหนก็ตาม เจื่อนไขการแต่งกายเป็นชายเมื่อเข้าสู่พื้นที่ก็ยังเป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติ ซึ่งเอาเข้าจริงๆ แล้วก็เหมือนการควบคุมมิให้สิทธิในบทบาทนั้นตกเป็นของเพศอื่นที่ไม่เพศชายนั่นเอง

ถึงแม้ว่า ตัวละครหญิงที่เป็นชนชั้นล่างจะไม่มีโอกาสได้เข้าไปมีบทบาทในพื้นที่การเมืองเหมือนผู้หญิงชั้นสูง แต่มิได้หมายความว่าตัวละครเหล่านั้นจะไม่ช่วยในการทำความเข้าใจ การกำหนดเพศสถานะโดยบทบาทหน้าที่ในพื้นที่เชิงสังคม ในทางตรงกันข้าม กรณีของตัวละครฝ่ายหญิงชนชั้นล่างกลับเป็นตัวอย่างที่ช่วยให้เห็นภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้น นางผีเสื้อสมุทรเป็นผู้ลักพาตัวพระอภัยมณีไปตั้งแต่ตอนเปิดเรื่อง จึงถือเป็นตัวละครหญิงที่สวมบทบาทรุก ซึ่งตามบรรทัดฐานทางเพศแล้วเป็นบทบาทที่ถูกกำหนดให้เป็นของผู้ชาย

จะกล่าวถึงอสุรีผีเสื้อน้ำ	อยู่ห้องถ้ำวังวนชลสาย
ได้เป็นใหญ่ในพวกปีศาจพราย	สกนธ์กายโตใหญ่เท่าไถยวา
ตะวันเย็นขึ้นมาเล่นทะเลกว้าง	เที่ยวอยู่กลางวารินกินมัจฉา
ฉวยฉนากลากพัดกัตุกุมภา	เป็นภิกษานางมารสำราญใจ
แล้วเล่นน้ำดำโดดโลดทะเลิ่ง	เสียงโผงผิงแผ่นโผนโจนโถล
เข้าใกล้ฝั่งวังวนข้างต้นไทร	พอนางได้ยินเสียงสำเนียงดัง

(สุนทรภู่, 2529, น.10)

การกระโดดโลดเต้นเล่นน้ำอย่างไม่สำรวจขณะออกหาอาหารสื่อให้เห็นถึงอำนาจบารมีของนางผีเสื้อที่สามารถออกมาหากินและเล่นน้ำในห้องมหาสมุทรโดยไม่ต้องเกรงกลัวปีศาจหรือสัตว์ตนใด บทบรรยายนำเสนอถึงอำนาจของนางยักษ์ซึ่งนอกจากจะมีร่างกายใหญ่โตแล้วยัง "เป็นใหญ่" ปกครองมหาสมุทรในแถบนี้ ซึ่งการบรรยายถึงอำนาจของนางผีเสื้อนี้ควบคู่มากับการนำเสนอลักษณะท่าทางของนางที่โผงผางตึงตัง "เล่นน้ำดำโดดโลดทะเลิ่ง" ไม่มีความสำรวจ ไม่มีลักษณะของความเป็นหญิงอยู่เลย นางผีเสื้อสมุทรสวมบทบาทฝ่ายรุกซึ่งถูกนิยามให้เป็นบทบาทของผู้ชายจึงต้องแสดงเพศสถานะชายเช่นกัน แต่ในกรณีของนางผีเสื้อสมุทร การแสดงเพศสถานะชายอยู่ในระดับที่เข้มข้นกว่าการแต่งกายด้วยเสื้อผ้าผู้ชายมากนัก เนื่องจากนางผีเสื้อสมุทรถูกสร้างขึ้นจากจินตนาการทางเพศของผู้ชาย เป็นภาพของผู้หญิงที่ไม่ทำตามบรรทัดฐานทางเพศของสังคม นางผีเสื้อสมุทรสะท้อนความหวาดระแวงของเพศชายที่มีต่อเพศวิถีของผู้หญิงที่ไม่ทำตามบรรทัดฐาน ซึ่งถูกแสดงออกโดยการสร้างให้ผู้หญิงนั้นเป็นสัตว์ประหลาด จึงไม่น่าแปลกใจที่นางผีเสื้อสมุทรมีฐานะเป็นผู้กระทำไม่ว่าจะอยู่ในพื้นที่ใดก็ตาม

ผู้ชายในพื้นที่ผู้หญิง: การไม่กระทำคืออำนาจ

การปลอมตัวเป็นหญิงของตัวละครชายในเรื่องนี้มีเพียงครั้งเดียว คือครั้งที่พระอภัยมณีปลอมเป็นนางกำนัล ติดท้ายรถนางละเวงเข้าเมืองลังกา แต่ครั้งเดียวที่เกิดขึ้นก็มีนัยยะสำคัญที่น่าสนใจ

ขอพระองค์จงเปลื้องพระเครื่องต้น	ได้ปลอมปนไปกับเหล่านางสาวศรี
จะตามไปให้เขาเห็นเช่นสตรี	ขึ้นนั่งที่ท้ายรถช่วยบดया ฯ
พระอภัยไม่ขัดผู้ผลัดเครื่อง	ค่อยปลดเปลื้องแปลงองค์ทรงภูเขา
ใส่เครื่องรองของลูกสาวเจ้าลังกา	ขึ้นทรงม้าพระที่นั่งกำลังแรง ฯ”

(สุนทรภู่, 2529, น. 467)

พระอภัยมณียอมปลอมเป็นนางกำนัล เพื่อเข้าเมืองลังกา การปลอมตัวครั้งนี้ พระอภัยมณีสวมเสื้อผ้าของนางละเวงเพื่ออำพรางตัว ยืนยันให้เห็นว่า ร่างกายของชนชั้นสูงชายและหญิงในสมัยนั้นมีขนาดไม่ต่างกันมากนัก นอกจากนี้การปลอมตัวเป็นนางกำนัลน่าจะถือเป็นการเสียมยศสำหรับพระอภัยมณี แต่นอกจากไม่ถือเป็นการเสียดังค์ศรีของลูกผู้ชายแต่อย่างใดแล้ว เหตุการณ์นี้กลับเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงความรักและมีส่วนทำให้นางละเวงเปลี่ยนใจไม่ฆ่าพระอภัยมณีอีกด้วย ในตอนนี้อธิบายได้ว่าพระอภัยมณีก้าวเข้าสู่พื้นที่ของผู้หญิง ทั้งทางรูปธรรมและนามธรรม กล่าวคือ พระอภัยมณีปลอมเข้าไปปะปนกับนางกำนัลในตอนท้ายรถซึ่งพื้นที่ของนางกำนัลที่รับใช้นางกษัตริย์เป็นพื้นที่ที่มีความเป็นหญิงเข้มข้น และเนื่องจากพระอภัยมณีถูกลักพาตัวไปลังกา ในบริบทนี้พระอภัยมณีอยู่ในฐานะผู้ถูกกระทำ ซึ่งส่วนใหญ่ถูกกำหนดให้เป็นบทบาทของเพศหญิง ในวรรณคดีเรื่องอื่น ตัวละครที่ถูกลักพาตัวมักเป็นตัวละครหญิง เช่นนางสีดา และนางกาก็เป็นต้น ในแง่นี้การแต่งกายเป็นหญิงของพระอภัยมณีจึงเป็นไปทั้งเพื่ออำพรางตัวและเพื่อสวมเพศสถานะตามบทบาท และการแต่งหญิงนี้ก็มิได้ส่งผลเสียใดๆ หลังจากเข้าเมืองลังกาได้ พระอภัยมณีก็ได้นางละเวงและนางละเวงได้ยกให้พระอภัยมณีเป็นเจ้าเมืองลังกาด้วยซ้ำ

ความจริงแล้วการปลอมตัวเป็นหญิงโดยที่ไม่มีนัยยะของการเสียมเสียดังค์ศรีของผู้ชาย อาจเป็นเพราะการแต่งกายของชาย/หญิงในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ นั้นไม่แตกต่างกันมากนัก ธรรมเนียมการแต่งกายในสมัยรัชกาลที่ 1-3 (พ.ศ. 2325 – 2394) ในราชสำนัก “สตรีนุ่งผ้ายกหรือผ้าลายทอง ห่มสไบเฉียงด้วยผ้าปักหรือผ้าแพรที่พับเหมือนอวดกليب ผมหักไว้เชิงสั้น (เนื่องจากในสมัยอยุธยาตอนปลายเกิดสงคราม หญิงต้องตัดผมสั้นเพื่อปลอมตัวเป็นชาย สะดวกในการหนี

ภัยจากพม่า) . . . ราษฎรทั่วไป สตรีนุ่งโจงกระเบน สวมเสื้อรัดรูป ผ่าอก แขนกระบอก ตามปกติ เมื่ออยู่กับบ้านนิยมห่มผ้าแถบ . . . สตรีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไว้ผมปึก คือไว้ผมยาวเฉพาะบนกลางศีรษะ ควั่นผมรอบศีรษะเป็นรอยจนเห็นขอบชัดเจน (คล้ายผมทรง ‘มหาดไทย’ ของผู้ชาย ต่างกันที่ผู้หญิงไม่โกนรอบกลางศีรษะอย่างผู้ชาย) . . . ชายแต่งแบบเดียวกับสมัยอยุธยา คือ นุ่งผ้าโจงกระเบน ไม่สวมเสื้อ ไว้ผมทรงมหาดไทย” (เบญจมาศ แพทอง และ ราศี มีเนตรี, 2540, น.87-88) การแต่งกายของชาย/หญิง โดยเฉพาะราษฎรทั่วไป ต่างกันเพียงเล็กน้อย ทั้งสองเพศนุ่งโจงกระเบนและไว้ผมสั้นคล้ายคลึงกัน สอดคล้องกับบันทึกของบาทหลวง Pallegoix (2000, p.102) ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2397 (ค.ศ.1854) ได้กล่าวถึงลักษณะการแต่งกายของคนไทยว่า “การแต่งกายของชาวสยามนั้นเรียบง่าย พวกเขาเดินด้วยเท้าเปล่าและไม่สวมหมวก พวกเขาแต่งกายด้วยผ้าลายอินเดียมัดที่เอวแล้วเห็นชายทั้งสองข้างไว้ด้านหลัง (เรียกว่า langouti¹) เป็นการแต่งกายทั่วไปของทั้งสองเพศ . . . เครื่องแต่งกายของกษัตริย์และโอรสก็ไม่ได้แตกต่างจากคนอื่น เว้นเพียงแต่ร่ารวยกว่าและสวมรอบเท้าตะจันเท่านั้น ” (แปลโดยผู้เขียน) แม้เสื้อผ้าจะสามารถบอกเพศสถานะได้ แต่ความแตกต่างของเครื่องแต่งกายนั้นมีน้อย เหตุนี้เมื่อมีการบรรยายการแต่งกายในเรื่องพระอภัยมณี น้าหนักจึงถูกเน้นย้ำไปที่ความวิจิตรอลังการของเครื่องประดับซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของชนชั้นสูง

แม้ปีของพระอภัยมณีจะมีอำนาจ แต่พระอภัยมณีไม่เคยตั้งใจใช้ปีเพื่อชัยชนะในสงคราม การใช้ปีสะกดทัพของพระอภัยมณีมักใช้เพื่อประโยชน์ส่วนตัว เช่น เป่าเมื่อดอนตกอยู่ในอันตราย หรือเป่าเพื่อเปิดโอกาสให้ตนลอบตามนางละเวงเข้าเมืองลังกา เป็นต้น พระอภัยมณีไม่เคยตั้งใจจะใช้ปีเพื่อสู้รบ อาจเป็นเพราะมีศรีสุวรรณ สินสมุทร สุดสาคร และสามพราหมณ์คอยช่วยในด้านการต่อสู้ ทั้งยังมีตัวละครฝ่ายหญิงคอยช่วยเหลือตลอด เช่นเมื่ออุตุเรนยกทัพมาเมืองผลึก นางวาลีเป็นผู้ออกอุบายให้พระอภัยมณีเป็นทัพล่อ ส่วนทัพของนางสุวรรณมาลีและละเวงคอยตีโอบ ในศึกเก้าทัพ พระอภัยมณีหลงรูปนางละเวงทำให้นางสุวรรณมาลีต้องนำทัพออกรบเอง ส่วนศึกเมืองลังกา พระอภัยมณีหลงใหลนางละเวงและปลอมตัวเป็นหญิงตามเข้าเมืองลังกาไป ทั้งภาระการศึกไว้กับนางสุวรรณมาลี ด้วยเหตุนี้พระอภัยมณีจึงแทบไม่มีบทบาทในการทำศึกสงครามที่เกิดขึ้น ดังที่ปรากฏในบทวิเคราะห์ตัวละครพระอภัยมณีที่ว่า

¹ Pallegoix ใช้คำว่า langouti ก็จริงแต่จากที่บรรยาย น่าจะหมายถึงโจงกระเบน - ผู้เขียน

การที่พระอภัยมณีไม่ออกรบนั้น จึงเป็นเพราะขาดฝีมือและขาดความมั่นใจในความสามารถของตนเองมากกว่าอย่างอื่น ตามปกติ ตัวพระเอกเป็นผู้ที่มีหน้าที่ช่วยเหลือบุคคลอื่นเมื่อเกิดความเดือดร้อนขึ้น แต่ในเรื่องนี้ กลับมีลักษณะตรงกันข้าม คือพระอภัยมณีซึ่งเป็นพระเอก ต้องคอยรับความช่วยเหลือจากคนอื่นตลอดเวลา ไม่เคยแก้ปัญหาได้ด้วยตนเองเลย (สุวรรณมา เกรียงไกรเพ็ชร, 2549, น. 155)

ในพื้นที่ภายนอกนี้ พระอภัยมณีจึงเป็นผู้ถูกกระทำที่รอคอยความช่วยเหลือ แต่ในขณะเดียวกัน พระอภัยมณีก็เป็นผู้ชนะในศึกสงครามแทบทุกครั้งโดยไม่ต้องทำอะไรเลยเช่นกัน

ในโครงเรื่องแบบศึกชิงพระ(อภัยมณี)นี้ พระอภัยมณีอยู่ในฐานะของผู้ถูกกระทำ ส่วนตัวละครผู้หญิงหลายต่อหลายตัว เช่นนางสุวรรณมาลีและนางละเวงอยู่ในฐานะผู้กระทำ แต่อย่างไรก็ตาม ถึงที่สุดแล้วพระอภัยมณีก็ยังคงอยู่ในฐานะผู้มีอำนาจสูงสุดในแผ่นดินไม่ว่าจะในเมืองผลึกหรือเมืองลังกา ดังนั้นแม้พระอภัยมณีจะไม่ได้ทำอะไรเลย แต่การไม่ได้กระทำอะไรกลับกลายเป็นการกระทำให้พระอภัยมณีขึ้นสู่อำนาจ เนื่องจากพระอภัยมณีมีสุวรรณมาลี วาลีและลูกๆ ทั้งยังมีศรีสุวรรณ และสามพราหมณ์คอยรบแทนพระอภัยมณี ดังนั้นอำนาจที่พระอภัยมณีมีคือ อำนาจที่ไม่ต้องกระทำ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าพระอภัยมณีมี“บารมี” ทำให้ผู้ที่อยู่ต่ำกว่าศักดิ์กว่ากระทำแทน การมีบารมีจึงเป็นอำนาจที่ไม่ได้สำแดงที่การกระทำ แต่ไปสำแดงที่คำพูด (คำสั่ง) และทำให้เกิดขึ้นแทน (หรือบางครั้งอาจไม่ต้องพูดเลย) นางสุวรรณมาลีและนางละเวงจึงอยู่ในฐานะเครื่องมือที่แสดงอำนาจแทนพระอภัยมณี ในที่นี้แทนที่การออกรบของผู้หญิงจะแสดงถึงสิทธิเหนือพื้นที่ของผู้ชาย ผู้หญิงกลับกลายเป็นเครื่องมือในการแสดงอำนาจของผู้ชาย เป็นผู้กระทำแทนและนำมาซึ่งผลประโยชน์ของผู้ชาย ในแง่นี้แล้วจึงเข้าใจได้ว่าเหตุใดกรอบกฎเกณฑ์ของเพศสถานะในพื้นที่ภายนอกของตัวบทจึงไม่เคร่งครัด และเปิดโอกาสให้ผู้หญิงแสดงบทบาทของผู้ชายในพื้นที่การเมืองได้ ส่วนผู้ชาย(ที่มีบารมี) ก็สามารถแสดงบทบาทเป็นฝ่ายรับในพื้นที่ภายนอกได้เช่นกัน เพราะการเปิดโอกาสนี้ไม่ได้สั่นคลอนลำดับชั้นทางเพศที่มีอยู่เดิมแต่อย่างใด กลับยังเป็นการตอกย้ำให้ฐานะที่เหนือกว่าของผู้ชายมั่นคงยิ่งขึ้น

เปรียบเทียบกับโครงเรื่องแบบศึกชิงนางที่ปรากฏในวรรณคดีหลายต่อหลายเรื่องแล้ว ผู้หญิงอยู่ในฐานะผู้ถูกกระทำเช่นเดียวกับพระอภัยมณีแต่ก็มิได้รับผลประโยชน์ใด ผู้หญิงยังคงเป็นด้วยรางวัลอยู่เช่นเดิม ในท้ายที่สุดแล้วผู้ที่ได้ทั้งเมืองและได้ทั้งเมียคือผู้ชาย เช่นตอนที่ศรีสุวรรณรบกับท้าวอุเทนเพื่อแย่งชิงนางเกษรา นางเกษราเปรียบเสมือนด้วยรางวัลที่รอผู้ชนะมาครอบครอง ท้ายที่สุดศรีสุวรรณก็ได้ครองเมืองรมจักรและได้อภิเษกกับนางเกษรา แต่ในกรณี

ของพระอภัยมณี ผลบั้นปลายของศึกนั้นจะเหมือนกันก็ตรงที่ผู้ชายได้ทั้งเมียและได้ทั้งเมือง แม้ว่า จะอยู่ในฐานะผู้ถูกระงับก็ตาม ดังนั้นบารมีของพระอภัยมณีเปิดโอกาสให้พระอภัยมณีข้ามไป สวมบทบาทผู้ถูกระงับซึ่งถูกกำหนดให้เป็นของผู้หญิงได้โดยไม่สูญเสียฐานะสูงสุดของการ ปกครองแต่อย่างใด

ดังนั้นในพื้นที่ความสัมพันธ์เชิงสังคมนี้ การแบ่งบทบาททางเพศยังคงถูกแบ่งเป็นฝ่าย กระทำและถูกระงับตายตัวอยู่เช่นเดียวกับในพื้นที่ความสัมพันธ์เชิงบุคคล และเพศชายยังคงอยู่ใน ฐานะที่สูงกว่าเช่นเดิม แต่สิ่งที่ต่างจากพื้นที่เชิงบุคคลคือมีการเปิดโอกาสให้ก้าวข้ามไป สวมบทบาททางเพศได้มากกว่าแม้จะอยู่ภายใต้เงื่อนไขลำดับชั้นทางเพศกำกับอยู่ก็ตาม